

प्रतिवद्धता पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय डीनको कार्यालयमा विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त “किरात साम्पाङ राई जातिका संस्कार र तिनका परिवर्तित स्वरूप (खोटाङ जिल्लाको विशेष अध्ययन)” शीर्षकको यो शोध प्रबन्ध मैले मेरो शोध निर्देशकका निर्देशनमा रही पम्पन्न गरेको मूलतः मौलिक कार्य हो । मैले यस शोध प्रबन्धको लेखनका क्रममा विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी तिनको उपयोग गरेको छु र तीप्रति कृतज्ञ पनि छु । यस शोध प्रबन्धमा प्रस्तुत शिर्षकलाई मैले कहीं पनि कतै कुनै उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका निमित्त प्रस्तुत गरेको छैन । यहाँ मैले प्रस्तुत गरेका यी प्रतिवद्धताका विरुद्ध कुनै प्रमाण भटिए त्यस प्रति पूणतः जिम्मेवार हुने छु ।

खगेन्द्र बहादुर राई

विद्यावारिधि क्रमाङ्क ०३/२०६३ माघ

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

दर्ता नं ५१०९४-९१

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूर्णता दिन विभिन्न प्रकारबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग प्राप्त भएका छन् । प्रथमतः व्यस्तताका बावजूद शोधकार्यको प्रारम्भदेखि हालसम्म सहयोग, सल्लाह, सुझाव, हौसला प्रदान गरी आवश्यक निर्देशन दिनुहुने शोधनिर्देशक डा. डिल्लीबहादुर ओलीज्यूप्रति शोधकर्ता हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ । अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पक्षहरूमा विशेष सहयोग, सुझाव तथा प्रेरणा दिनुहुने शोधविशेषज्ञ तथा संस्कृति केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख डा. धनबहादुर कुँवरज्यूप्रति पनि शोधार्थी हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ । यसैगरी मेरो शोधकार्यमा सरसल्लाह तथा आवश्यक निर्देशन गरी सहयोग गर्नुहुने पूर्वशोधनिर्देशक प्रा.डा. पेशल दाहालज्यूप्रति पनि शोधार्थी आभार व्यक्त गर्दछ ।

अध्ययनका क्रममा किरात साम्पाङ राई समुदायका कुवीमी, तायमीलगायतका व्यक्तिहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीमूलक सहयोगप्रति शोधार्थी कृतज्ञ छ । सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरूको सूची धेरै लामो भएकाले यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव भएन । तथापि तीमध्ये विशेष रूपमा सहयोग दिनुहुने साम्पाङ राईहरूमा खोटाङ, वासपानीका पहलमान राई, देवानसिं राई (हाल स्वर्गीय), राजकुमार राई (हाल स्वर्गीय) रामशंकर राई, दौलत राई, विश्वास राई, कर्णबहादुर राई, दीर्घसिं राई, अकिलमान राई, नीरकुमार राई, नरभूपाल राई, बखतबहादुर राई, खार्तम्छाका तेजबहादुर राई, पूर्णबहादुर राई, कुमारसिला राई, नरमणि राई, फेदीका हस्तराम राई, रत्नबहादुर राई (हाल स्वर्गीय), नौधन राई, बागधन राई, मौलधन राई, तीर्थमणि राई, जीतबहादुर राई, जंगबहादुर राई र पाथेकाका दैवकेशर राई र छविराज राई धन्यवादका पात्रहरू हुनुहुन्छ । साथै शोधकार्यमा आर्थिक सहयोग पुऱ्याउने आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान र प्रतिष्ठानमा कार्यरत कर्मचारीहरू सरिना गुरुङ र राम मादेनप्रति पनि शोधकर्ता धन्यवाद व्यक्त गर्दछ । यसबाहेक नाम उल्लेख हुन नसकेका सम्पूर्ण सहयोगी व्यक्तिहरूप्रति शोधकर्ता ऋणी छ ।

अन्तमा शोधकार्यमा हौसला र प्रेरणाको स्रोत रहनुभएका मेरा श्रद्धेय मामा (आमा) सीतामाया राई, पापा (बुबा) रामबहादुर राई, बुबु (दाजु)हरू जीवन राई, नवीन राई र अनुसन्धानकार्यमा उपयुक्त पारिवारिक वातावरण सृजना गरी सहयोग पुऱ्याइदिने श्रीमती कल्पना राई पनि धन्यवादका पात्रहरूमा परेका छन् ।

शोधार्थी

मिति २०६९/११/२८

खगेन्द्र बहादुर राई

हाल कुसुन्ती-१३, ललितपुर

शोधसार

भौगोलिक बनावट अनुसार नेपालको हावापानीमा विविधता छ । यस्तै यहाको जातीय संरचना हेर्दा यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, गुरुङ, मगर, तामाङ, शेर्पालगायत कामी, दमाई, सार्की, सुनार जस्ता व्यवसायिक समुदायहरु पनि रहेका छन् । वि.सं. २०५८ को राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा १०३ जातिहरु बसोबास गर्छन् । यिनै जातीय समूहमा पर्ने एक जनजाति किरात राई समुदायभित्र पर्ने एक जनजातिको रूपमा देखिएका साम्पाङ राई जाति पनि एक जनजाति हो । गाउँघरका बुढापाका, कुवीमी, तायमीहरुको भनाइअनुसार नेवला, थारुहँ, बजिहँ, हँचुरबेंसी, दिक्तेल हुँदै आफ्नो 'खुवालुङ-खोकलुङ' खोज्दै आउने क्रममा हालको वासपानी गाविस वडा नम्बर ९ खोकामा आजभन्दा ४२-४३ पुस्ता अगाडिका 'खिलुङ्मी लंगुङ्मी' नामक पहिलो पुर्खा नै साम्पाङ हुन् भनी विश्वास गरिँदै आएको छ । यही स्थानबाट अन्यत्र फैले क्रममा यिनीहरु हाल विशेषगरी खोटाङ, भोजपुर, उदयपुर, इलाम, सुनसरी, झापा लगायत विभिन्न भागहरुमा छरिएका हुन् । विदेशी मुलुक भारतको सिक्किम, दार्जिलिङ, सिलाङ, मणिपुर, भूटान, बर्मा, बेलायतलगायतका देशहरुमा समेत बसोबास गर्दै छन् ।

किरात साम्पाङ राई जनजातिको धार्मिक मान्यताअनुसार संसारमा मानवलगायत यो सम्पूर्ण ब्राह्मण्डको उत्पत्ति उनै परम पुर्खा सुम्निमा र पारुहाङले गरेका हुन् भनी विश्वास गर्दछन् । यिनै सुम्निमा र पारुहाङका अतिरिक्त साम्पाङ राईहरु आफ्ना मृत पुर्खा, पितृहरुलाई पनि प्रमुख इष्टदेवको रूप मानी आफ्नै घरमा रहेको तीन चुल्होलाई वार्षिक र समयअनुसार पूजा गर्ने गर्दछन् । यसरी उत्पत्तिकालका पहिलो पुर्खा सुम्निमा र पारुहाङ भए पनि आफ्नो जातिगत मान्यताका विभिन्न प्रथा, परम्परा, संस्कार, संस्कृति, मूल्यमान्यताहरु स्थापना गरी आफूहरुलाई आधुनिकतातर्फ उन्मुख गराउने पुर्खा भने सुम्निमा र पारुहाङका पछिल्लो पुस्ता तँमा, खेमा र खचुलुप्पालाई मान्ने गरेको पाइन्छ । यिनीहरुले नै मानव निर्वाहका लागि खेतीपाती, विभिन्न शिपकला, संस्कारगत मान्यताका कुराहरुको सृजना गरेर आफ्ना सन्ततिलाई आधुनिकतातर्फ उन्मुख गराएका हुन् भनिन्छ ।

प्राकृतिक धर्ममा विश्वास गर्ने मानिएको यो समाजमा उनीहरुको आफ्नै आस्था र विश्वास पाइन्छ । आफ्नो धर्मको प्रमुख प्रतीकको रूपमा तीन चुल्हो मानिए पनि भूमि, नागनगेनी, खोलानाला, डाँडा, भीरपहरा, आगो जस्ता प्राकृतिक वस्तुहरु सबैलाई आफ्नो

धार्मिक आस्थाको प्रतीक मानेर पूजा गर्दछन् । उनीहरूमा मूर्ति पूजाको मान्यता र विश्वास पाईदैन । उनीहरूको धार्मिक तथा संस्कारगत कार्यहरू सम्पन्न गर्ने काउले कुवी (सेलाम्पा), नागरे कुवी (धिरिम्पा) र साखेवा कुवी (मुक्तिमी) गरी तीन प्रकारको कुवी (धामी)हरू हुन्छन् । चाडपर्वहरूमा साम्पाडहरू आफ्नो मुख्य चाडको रूपमा उभौली तथा उधौली मान्ने गर्दछन् । वैशाखे पूर्णिमाबाट सुरु हुने उभौली चाडलाई खेतीपाती सुरुवातको समय मानेर साखेवा थानमा भूमि/धरती र नागनगेनीको पूजा गरी साकेला सिली नाचेर मनाउँछन् भने आफूहरूको प्रार्थनालाई सुनेर भूमि/धरती र नागनगेनीले खेतीपातीबाट उब्जनी गराइदिएको विश्वासमा मांसिरे पूर्णिमादेखि उधौली चाडको रूपमा मनाउँछन् । यस्ता चाडहरूमा कुवीले पुर्खाहरूको सम्झनामा तीन चुल्हो, भूमि र नागनगेनीको पूजा गर्ने गर्दछन् । यो चाडमा साखेवा थान (पूजास्थल)मा विशेष पूजा हुने गर्दछ । जहाँ भूमि, नागनगेनी र सखेवालुड (अण्डाकारको ढुङ्गा)को पूजा हुन्छ । यो समयमा पूजा गरिने सखेवालुडलाई आगामी समयको भविष्यवाणी विचार गर्ने प्रमुख संकेतको रूपमा हेरिन्छ । यसअतिरिक्त उनीहरूमा दशैं, तिहार, माघे संक्रान्ति, चैते दशैं, साउने संक्रान्ति पनि मान्ने चलन देखिन्छ ।

जन्मपछि गरिने संस्कारहरूमा न्वारन, पास्नी, छेवार र गुन्यूचोली रहेका छन् । यी संस्कारहरू छोराको भए जोडी समय (६ दिन, ६ महिना, ६ वर्ष) तथा छोरीको भए विजोडी समय (५ दिन, ५ महिना, ५ वर्ष)को समयमा गर्ने परम्परा देखिन्छ ।

वैवाहिक संस्कारबारे उनीहरू आफ्नै जातिका कुटुम्बहरूसँग गरिएको विवाहलाई मात्र आफ्नो कुलपरम्पराअनुसार असल मान्दछन् । विवाहका प्रकारमा मागी, चोरी/प्रेम र जारी विवाह पर्दछ । यीमध्ये मागी विवाहलाई सबैभन्दा राम्रो मानिन्छ । वैवाहिक कार्य सम्पन्न गर्नका लागि यो जातिमा दुलहा र दुलही पक्षबीच सोभै कुराकानी तथा सरसल्लाह हुँदैन । यसकारण दुलहापक्षबाट कुनै कुटुम्बको छोरीचेली विवाहका लागि उचित देखेपछि पहिलो मध्यस्थकर्ताको रूपमा सारते अर्थात् लम्लःमीको छनौट गरी पहिलो चरणको कार्य आरम्भ हुन्छ । दुलहा र दुलही दुवै पक्षमा सारते/लम्लःमी (वैवाहिक कार्यमा कार्य गर्ने पहिलो मध्यस्थकर्ता) व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यिनै सारतेमार्फत् कुरा बुझेर उचित लागेपछि दुलहा पक्षबाट सम्भावित दुलहीको दिपा वा बँःव (ठूलो बुवा वा काका) मार्फत् दुलही पक्षको बाबुमाइतिकहाँ गएर रीतिविधिपूर्वक औपचारिक कुरा अगाडि बढाउँछन् । यसरी पहिलोपटक औपचारिक कुरा चलाउँदा कुरा मिल्ने भए त्यसै दिनदेखि सारतेको

स्थानमा दुवै पक्षले दुई-दुईजना चिम्चँ र पुरुतु (कलिया)हरु छनौट गर्दछन् । यसपछि सारतेको स्थानमा तिनै कलियाहरुमार्फत् सरसल्लाह गरी विवाहका कार्य सम्पन्न गर्दछन् ।

यो समाजमा वैवाहिक कार्य पूरा गर्न मुख्यतः पहिलो तहमा कुरा चलाउने अनि दोस्रो चरणमा बुहारी घर टेकाउने र अन्तिम चरणमा विवाहका रीत बुझाई वचन-वाग्दाता माग्ने गरी तीन चरणहरु पार गर्नुपर्दछ । तीनै चरणमा दुलहा पक्षले दुलही पक्षका बाबुमाइति, मावलीहरुलाई रीतका विभिन्न सामानहरु पनि बुझाउनुपर्ने हुन्छ । यसमा मुख्यगरी जाँड, रक्सी (१८-२२ कठुवा कम्तीमा), सुँगुरको मासु (फिला कम्तीमा ४-६ वटा), केही रकम, तामाको भाँडा एउटा, काँसको बटुका एउटा, तामाको सिक्का एउटा र अन्य केही सामानहरु पर्दछन् ।

यसप्रकार यस्ता विभिन्न प्रक्रियाहरु पूरा गरी ल्याएपछि आफ्नो घरमा पनि नयाँ दुलहीलाई विधिपूर्वक घर भित्र्याएर कुल/चुल्होमा प्रवेश गराउनुपर्दछ । यसबेला कुवीले विधिपूर्वक हाइखुवा पूजा गरी दुलहीलाई कुल/चुल्होमा प्रवेश गराउनुपर्दछ । यसो नगरे सन्तान नहुने, भए पनि लुलालंगडा, अपाङ्ग हुने तथा दुलही विरामी भइरहने जस्ता नकारात्मक असर देखिरहन्छ, भन्ने विश्वास रहेको छ । वैवाहिक कार्यको वचनवाग्दाता लिइसकेपछि पनि अन्तिम भागको रूपमा विवाह भएको वर्षमा आउने दशैँमा टीका थाप्न दुलहा-दुलही बाबुमाइतिकहाँ केही सौगातका सामानहरु लिएर जानुपर्दछ । यो समाजमा हिन्दू मान्यताजस्तो आफ्नी छोरीचेलीलाई कन्यादान अर्थात् कुटुम्बलाई पवित्र दानको रूपमा सुम्पने मान्यता छैन ।

यो समाजमा सामान्यतः अन्तरजातीय विवाह स्वीकार्य छैन । कसैले अन्तरजातीय विवाह गरेमा विवाहित महिलालाई कुल/चुल्होमा प्रवेश गराउन भने हुँदैन । यस्ताको मृत्युमा पनि मृतकको माइति र त्यो सम्भव नभए उनैको स्वजातीहरुबाट संस्कारका कार्यहरु गर्न लगाउनुपर्ने मान्यता रहेको छ ।

मृत्युसंस्कारबारे पनि यो जातिको आफ्नै परम्परागत मान्यताहरु रहेको पाइन्छ । मृत्युसंस्कार सहज र असहज गरी दुई प्रकारको पाइन्छ । सहज मृत्युमा छाकजुठो पाँच छाक बार्ने गर्दछन् । यो कार्य सकिएपछि नुनतेल तथा मलामी चोख्याउने कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । मृत आत्मालाई विधिपूर्वक साम्खाइ पूजा गरी कूलपितृमा मिलाउनु अनिवार्य हुन्छ । तर, अकालमा भएको मृतकको आत्मालाई साम्खाइ पूजा गरी कूलमा लगाइदैन ।

यो समाजमा मृत्युपछि सामान्य परिस्थितिमा गरिने पितृ पूजा वर्षको कम्तीमा तीनपटक गर्ने गरेको पाइन्छ । जस्मा नयाँ अन्नबाली पाकेपछि आफूहरूले खानुपूर्व, उभौली र उधौलीको समयमा पर्दछ । यसअतिरिक्त विशेष परिस्थितिमा गरिने पितृपूजा नागा तथा चाम्चेपूजा गरी सन्तान नहुनेले सन्तान माग्ने र कुनै कडा रोगहरूबाट मुक्ति पाउने कार्य गर्दछन् भने कसैले आफ्नो जीवनकालमा प्राप्त गरेको इज्जत, ख्याति, प्रतिष्ठा तथा मानसम्मान प्राप्त गरी नाम लगाउन छम्मधम पूजा गर्दछन् । तर, यस्ता सबैखाले पितृपूजाहरू समय-परिस्थितिअनुसार गर्न सकिने भए पनि छम्मधम भने जीवनको अन्तिम क्षणतिर एकपटक मात्र गरिन्छ ।

८.२ निष्कर्ष

सवैजसो समाजले किरात राई समुदायभित्रका विभिन्न जनजातिहरूलाई एकै समूह हो र भाषा, धर्म तथा संस्कारहरू स्थानविशेषले केही फरकजस्तो देखिएको मात्र हो भन्ने गरेको पाइए पनि वास्तवमा त्यसो होइन । यस अध्ययन-अनुसन्धानबाट साम्पाड राई जनजातिको आफ्नै इतिहास, परम्परागत मूल्यमान्यतामा आधारित संस्कार, संस्कृति, धर्म, मुन्धुम, भाषा, प्रथा, परम्पराहरू रहेको देखाउँछ । किनभने, उनीहरूको उत्पत्तिकालिन इतिहास, आफ्नो आदिम बासस्थान, उत्पत्ति, पुर्खाहरू, पाछा, साम्मे अन्य राईहरूको भन्दा भिन्न प्रकृतिको छ । संस्कारहरूमा पनि जन्म संस्कारमा छोराको ६ दिन र छोरीको ५ दिनम गरिने न्वारन, छोराको ६ महिना र छोरीको ५ महिनामा गरिने पास्नी, यस्तै छोराको ६ वर्ष र छोरीको ५ वर्षमा गरिने छेवर तथा गुन्यूचोली फरक छ । यस्तैगरी विवाह संस्कार पनि सारते/लम्लमी र चिम्वँ पुरुतुको भूमिकाबाट सम्पन्न गरिने र विवाहमा केटापक्षबाट २०-२२ चिण्डो रक्सी, ४-६ वटा सुँगुरको फिला, चाँदीको सिक्का पैसा बुझाएपछि हाइखुवापूजा, खुँडा जगाउने, वचन वाग्दाता दिने आदि प्रक्रियाहरू अन्य राईहरूको भन्दा अलग र विशिष्ट संस्कारहरू छन् । मृत्यु संस्कारका सम्बन्धमा पनि अन्य थरका राईहरूको भन्दा फरक संस्कारहरू छन् । यो समाजमा आफन्तको मृत्युमा पाँचछाक बारन गर्ने, मृत आत्मालाई कुलमा मिलाउन साम्बाइ पूजा गर्नुपर्ने, विशेष अवस्थामा राखी किरीया गर्ने र फूल तार्ने संस्कार गर्ने अलग संस्कारहरू रहेका छन् । यसैगरी अन्य संस्कारहरूमा पितृपूजा सामान्य अवस्थामा बाहेक नागापूजा गरी सन्तान माग्ने, विभिन्न रोगकष्टबाट मुक्त हुने र छम्मधमपूजा गरी इज्जत-प्रतिष्ठाका लागि नाम लगाउने कार्य अन्य राईहरूको भन्दा

विशिष्ट छ । तर, पहिचानका यस्ता आधारहरु विभिन्न कारणले छायाँमा पर्दै गएको छ । जुन कारणहरुबाट साम्पाड राईहरुको आफ्नो स्वतन्त्र पहिचान खतरामा पर्दै गएको छ ।

किरात साम्पाड राई समाजको प्रमुख पेशा परम्परामा आधारित कृषि रहेकोले यस प्रकारको कृषि प्रणालीबाट समय-समयमा लाग्ने विभिन्न रोगहरुबाट बचाउन स्थानीय रुपमा औषधि र विशेषज्ञहरु उपलब्ध नभएकाले यो समाजको आर्थिक अवस्थामा अभ्र समस्या थपिएको देखिन्छ । यसरी कष्टकर जीवन गुजारा गर्न बाध्य साम्पाड राईहरुको आफ्नो पहिचानलाई जोगाउन उनीहरु निरन्तर लागि रहने परिस्थिति पनि देखिँदैन । यस्तै विभिन्न कारणहरुबाट उनीहरुको इतिहासलगाय पहिचानका आधारहरु लोप हुने खतरा बढ्दै गएको छ ।

द.३ सुभावहरु

किरात साम्पाड राई जनजातिको जीवनस्तर व्यवस्थित गर्दै यिनीहरुको जातीय पहिचानलाई पनि जोगाइराख्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्था र स्वयं साम्पाड राई समाजबाट उनीहरुको पहिचानका आधारहरु संस्कार, संस्कृति, भाषा, धर्म तथा मूल्यमान्यताका विषयहरु समयमा नै संरक्षण, संवर्द्धन गर्दै जीवनशैलीको सुधार गर्न आर्थिक विकासमा जोड दिनका लागि केही सुभावहरु प्रस्तुत छ :

- १) लगभग ३० हजारको हाराहारीमा रहेको र विदेशी भूमिमा समेत केही संख्यामा छरिएर रहेको साम्पाड राई जनजातिको माथि उल्लेखित जातीय पहिचानसँग सम्बन्धित विषयहरु संरक्षण गर्न सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट समेत प्रोत्साहन र सहयोग गरिनु जरुरी छ । यसका लागि निम्न कदमहरु चाल्न आवश्यक छ-
 - क) साम्पाड राई संस्कार, संस्कृति तथा धर्मबारे सवैलाई महत्व बुझाई सामाजिक चेतनामूलक कार्यक्रमहरु गरिनुपर्ने,
 - ख) उनीहरुको भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन-अनुसन्धान गरी आफ्नो भाषा बिर्सैकाहरुलाई पनि प्रशिक्षण दिनुपर्ने,
 - ग) उच्च शिक्षा हासिल गरी आफ्नो क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।

संरक्षण गरिनुपर्ने स्थानहरू

- ⇒ प्राचीन कालमा किरात साम्पाङ राईहरूका पहिलो पुर्खा आई बसोबास गरेको स्थान खोटाङ जिल्ला, बासपानी गाविस वडा नम्बर ९ मा पर्ने खोक्मा स्थित 'खुवालुङ खोकलुङ' ।
- ⇒ सोही स्थानमा रहेको पहिलो पुर्खाले टेकेर पाइला रहेको भनिएको 'सम्फालुङ' चप्लेटी ढुङ्गा ।
- ⇒ राज्य एकीकरण कालका साम्पाङ राईका अन्तिम राजा मानिएको चतुरघना राईले आफ्नो स्वतन्त्र राज्य गरी बसोबास गरेको भनिएको खार्तम्छा गाविस वडा नम्बर ३ स्थित 'हाँ:कुरिया डाँडा' र दाजुको हत्या देखेपछि उनका तीन बहिनी चेलीहरूले पनि आत्महत्या गरी मरेपछि उत्पन्न भएको मानिएको चतुरघनाको 'सिद्धबाजेको मन्दिर' र चेलीहरूको 'थानी मन्दिर' ।
- ⇒ यिनै जातिहरूसँग सम्बन्धित मानिएको पाथेका गाविसमा पर्ने 'छिरिलुङ' र फेदी गाविस वडा नम्बर १ र २ को सिमानामा मने २९०० मिटरको उचाईमा रहेको 'चिलिम्ढुङ्गा' समेत संरक्षणको पर्खाईमा रहेका छन् ।
- २) साम्पाङ राईहरूको सामाजिक र आर्थिक जीवनस्तर सुधार गर्नका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट प्रभावकारी कार्यक्रम तर्जुमा गरी उनीहरूलाई विनाधितो निर्व्याजी ऋण प्रवाह गरी आर्थिक वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने, परम्परागत कृषिको ठाउँमा आधुनिक प्रणाली अपनाउन जोड दिनुपर्ने, उच्च शिक्षा हासिल गर्न विभिन्न अवसरमा कार्यक्रम लागु गर्नुपर्ने, शिक्षित व्यक्तिहरूलाई योग्यताअनुसारको सरकारी र गैरसरकारी निकायहरूमा उचित रोजगारी दिलाउनुपर्ने र विभिन्न व्यवसायिक तालिम, परम्परागत घरेलु उद्योगलाई प्रोत्साहन र बजारको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । अतः किरात साम्पाङ राई समाजमा रहेको यस्ता परम्परागत संस्कार, भाषा, धर्म तथा मूल्यमान्यताहरूको समयमा नै संरक्षण, संवर्द्धन गर्दै आर्थिक-सामाजिक स्तर उकास्न नयाँ र प्रभावकारी कदमहरू चाल्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरू र स्वयं किरात साम्पाङ राईहरूसमेतले ध्यान नपुर्याउने हो भने कुनै दिन उनीहरूको जातीय अस्तित्व नै समाप्त भएर जाने खतरा देखिन्छ ।